

زیباشناسی سفال

(رشتہ هنر)

ناصر مقدم پور

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پربار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاوردهای انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام(ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشأن خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «اقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب

پیشگفتار	یازده
بخش اول. کلیات	۱
فصل ۱. آشنایی با مبادی زیبایی‌شناسی سفال	۳
اهداف کلی	۳
اهداف یادگیری	۳
۱-۱ معرفی کلی موضوع	۴
۲-۱ اهداف	۵
۳-۱ نقش و اهمیت	۶
۴-۱ سیر تاریخی سفال و سفالگری	۸
۵-۱ سیر اجتماعی سفالگری	۱۱
نتیجه‌گیری	۱۲
خودآزمایی فصل اول	۱۲
فصل ۲. مفاهیم اولیه زیبایی‌شناسی	۱۴
اهداف کلی	۱۴
اهداف یادگیری	۱۴
۱-۲ اصطلاح و تاریخچه زیبایی‌شناسی	۱۵
۲-۲ آراء فیلسوفان درباره هنر و زیبایی	۱۶
۱-۲-۲ تعاریف هنر	۱۶
۲-۲-۲ تعاریف زیبایی	۱۸
۳-۲ اثر هنری و احساس	۲۳
۴-۲ موضوعات مرتبط	۲۵

۲۵	۱-۴-۲ فلسفه هنر
۲۸	۲-۴-۲ نقد هنری
۳۰	خودآزمایی

فصل ۳. زیبایی‌شناسی اسلامی

۳۲	اهداف کلی
۳۲	اهداف یادگیری
۳۳	۱-۳ زمینه‌ها
۳۳	۱-۱-۳ هنر و زیبایی‌شناسی در اسلام
۳۶	۲-۱-۳ اصول کلی هنر اسلامی
۳۹	۲-۳ جنبه‌های خاص زیبایی‌شناسی سفال
۳۹	۱-۲-۳ جهان‌بینی و زیبایی‌شناسی
۴۰	۲-۲-۳ مبانی زیبایی‌شناسی در عرفان اسلامی
۴۲	۳-۲-۳ زیبایی‌شناسی عرفانی
۴۳	۳-۳ چند جنبه دیگر
۴۳	۱-۳-۳ زیبایی‌شناسی مفهومی
۴۵	۲-۳-۳ زیبایی‌شناسی صوتی یا موسیقایی
	نتیجه‌گیری
۴۶	
۴۷	خودآزمایی

بخش دوم. مبادی بصری و تجسمی

فصل ۱. مبانی بصری

۵۱	اهداف کلی
۵۱	اهداف یادگیری
۵۲	پیش‌زمینه
۵۲	۱-۱ عناصر بصری-کیفیات بصری
۵۲	۱-۱-۱ عناصر بصری
۵۹	۲-۱ کیفیات یا عوامل بصری
۶۰	۱-۲-۱ تعادل
۶۲	۲-۲-۱ حرکت
۶۲	۳-۲-۱ ریتم یا تکرار
۶۳	خودآزمایی

فصل ۲. عوامل مؤثر در ماهیت بصری سفال و ارتباط میان آنها

۶۵	اهداف کلی

۶۵	اهداف یادگیری
۶۶	پیش زمینه
۶۶	۱-۲ هندسه
۶۷	۲-۲ وحدت
۶۹	۱-۲-۲ وحدت میان اجزا
۷۰	۲-۲-۲ وحدت مرکزی
۷۱	۳-۲-۲ وحدت قرینه
۷۳	۴-۲-۲ وحدت انتشار منضبط
۷۴	۵-۲-۲ وحدت اسلیمی
۷۵	۳-۲ تناسب
۷۷	نتیجه گیری
۷۷	خودآزمایی

۷۹	بخش سوم. مبانی بصری و ساختار سفال
۸۱	فصل ۱. ماهیت سفال و سفالگری
۸۱	اهداف کلی
۸۱	اهداف یادگیری
۸۱	پیش زمینه
۸۲	۱-۱ چند مفهوم مهم
۸۲	۱-۱-۱ سفالگری و صنایع دستی
۸۳	۲-۱-۱ سفال و سرامیک
۸۳	۲-۱ چند سؤال اساسی
۸۳	۱-۲-۱ سنتی یا صنعتی؟
۸۴	۲-۲-۱ دستی یا ماشینی؟
۸۴	۳-۲-۱ کاربردی یا تزئینی؟
۸۵	۴-۲-۱ مدرن یا بدوی؟
۸۶	۵-۲-۱ هنر یا فن؟
۸۷	۶-۲-۱ هنر بومی، عام یا خاص؟
۸۸	نتیجه گیری
۸۸	خودآزمایی

۹۰	فصل ۲. خصوصیات اصلی سفال و سفالگری
۹۰	اهداف کلی
۹۰	اهداف یادگیری
۹۱	پیش زمینه
۹۱	۱-۲ مواد

۹۲	۲-۲ روش کار- روش های سفالگری و ویژگی محصولات
۹۲	۱-۲-۲ سفال چرخ ساز
۹۵	۲-۲-۲ آثار حجمی یا دست ساز مجسمه ای- ورقه ای- فنیله ای
۱۰۴	نتیجه گیری
۱۰۵	خودآزمایی

۱۰۶	فصل ۳. ساختار سفال
۱۰۶	اهداف کلی
۱۰۶	اهداف یادگیری
۱۰۷	پیش زمینه
۱۰۸	۱-۳ فرم و شکل
۱۰۹	۲-۳ ساختار ظروف
۱۱۰	۱-۲-۳ تکیه گاه
۱۱۳	۲-۲-۳ بدنه
۱۱۶	۳-۲-۳ دسته
۱۱۹	۴-۲-۳ خروجی
۱۲۲	۵-۲-۳ دهانه (لبه)
۱۲۴	۶-۲-۳ در (درب)
۱۲۵	۳-۳ زیبایی شناسی ساختار
۱۲۶	۴-۳ لعاب
۱۳۰	۵-۳ رنگ
۱۳۶	۶-۳ تزئین
۱۳۶	۱-۶-۳ کنده کاری یا برجسته کاری
۱۳۷	۲-۶-۳ لعاب و نقاشی لعابی
۱۴۰	۷-۳ بافت
۱۴۲	۸-۳ نوآوری
۱۴۳	نتیجه گیری
۱۴۳	خودآزمایی

۱۴۵	فصل ۴. بررسی خصوصیات و روابط عناصر بصری در سفال
۱۴۵	اهداف کلی
۱۴۵	اهداف یادگیری
۱۴۷	۱-۴ بررسی روابط میان عناصر سفال از نظر فرم
۱۴۷	۱-۱-۴ فرم سفال های متداول
۱۴۹	۲-۱-۴ فرم های مجسمه ای و غیرسفال
۱۵۶	۲-۴ بررسی روابط میان عناصر سفال از نظر رنگ

۱۵۶	۱-۲-۴ بررسی رابطه رنگ و سفال
۱۶۳	۲-۲-۴ بررسی رابطه رنگ و نقش سفال
۱۶۹	۳-۲-۴ بررسی رابطه شکل (فرم) و رنگ سفال
۱۷۳	نتیجه گیری
۱۷۳	خودآزمایی
۱۷۵	پاسخنامه
۱۷۷	منابع و مآخذ

پیشگفتار

زیبایی‌شناسی سفال، مبحثی جدید است که به موضوعی بسیار قدیمی می‌پردازد. با آنکه سفال، وسعت، قدمت و جذابیتی بسیار دارد اما بررسی زیبایی‌شناسانه آن در قیاس با هنرهای دیگر، مغفول و مهجور مانده است. آشکار است که مباحث فلسفی در هنر، معمولاً با زبانی پیچیده، طرح شده و حوزه‌ای خاص به شمار می‌آیند؛ با این حال سفال، موضوعی نیست که درک زیبایی یا مشخصات آن، دشوار باشد. این کتاب، قصد دارد به جنبه‌های مختلف زیبایی‌شناسی سفال که بخش‌هایی از آن در ذهن و زبان همه مردم وجود دارد، به صورتی مدون و ساده، بپردازد.

باید اقرار کرد این مطالب، بخش بسیار کوچکی از آن چیزی است که باید گفته شود. در اینجا با ارائه نمونه‌های مختلف، سعی شده است تا زیبایی‌شناسی سفال به آسانی قابل درک باشد.

عمده بررسی سفال و سفالگری در متون و منابع مختلف، تاکنون از دیدگاه باستان‌شناسی بوده است و از این منظر، اسناد و شواهد بسیاری، در دسترس است. به این دلیل، تلاش شد در این متن، تا حد امکان با فاصله گرفتن از نگاه باستان‌شناسانه، به جنبه‌های دیگری از سفال که کمتر مورد توجه بوده‌اند، پرداخته شود. در این متن، ضرورتی به ارائه مستندات تاریخی یا بررسی آثار بر مبنای سیر تاریخی نبود.

بخشی از متن و تصاویر، حاصل تحقیقات پراکنده و طولانی است که متأسفانه ارجاعات و مآخذ بخش عمده‌ای از آنها در دست نیست. این کوتاهی را به عنوان نقصی بزرگ در کار علمی می‌بینم.

ساختار کتاب، بر اساس سرفصل درسی و آموزشی تدوین شده است؛ به همین دلیل در برخی موارد تأکید زیاد بر مطالب، نه از سر اهمیت بلکه الزام به رعایت این اصول بوده است. با این حال تلاش بسیاری شد تا به شکل اجمالی، به الزامات و بایدها پرداخته شود.

امید است این مطالب مانند ذات و ماهیت سفال، کاربردی، مفید و مطلوب باشد. در خاتمه از همکاری صمیمانه کلیه همکاران به‌ویژه آقای دکتر محمدعلی ابراهیمی (مدیریت محترم تدوین)، آقای محمدرضا ثمری (معاون محترم تدوین)، سرکار خانم مینا حاجی انزهایی (کارشناس محترم تدوین) به دلیل زحمات بی‌دریغ‌شان در راستای چاپ کتاب، کمال سپاسگزاری و امتنان را دارم

بخش اول

کلیات

فصل ۱

آشنایی با مبادی زیبایی‌شناسی سفال

اهداف کلی

هدف کلی این فصل آشنایی با مبادی مبحث زیبایی‌شناسی و ارتباط سفال با این مقوله و نیز تأثیر عوامل مهم اجتماعی، اقتصادی، هنری و فنی در رشد سفالگری است

اهداف یادگیری

- پس از پایان مطالعه این فصل دانشجو باید بتواند:
- ارتباط و ارزش سفال در باستان‌شناسی را توضیح دهد.
- ارزش تاریخی سفال را بیان کند.
- تأثیر آغاز شهرنشینی، و تحولاتی از جمله پیدایش حکومت، اختراع خط، رشد جمعیت، تحول در معماری و تخصصی‌شدن شغل‌ها و حرفه‌ها بر سفال را بیان کند.
- ارزش‌های فنی و هنری متنوع سفال را شرح دهد.
- تأثیر ورود اسلام بر سفال ایران را توضیح دهد.
- نقش احکام اسلامی در خصوص هنر و تأثیر آن بر سفال را بیان کند.

۱-۱ معرفی کلی موضوع

شاید بتوان گفت دلیل اصلی خلق اثر هنری، بیان یا انتقال مفهومی از زیبایی است. در اینجا ضرورتی به وارد شدن در مباحث بی‌پایان فلسفه هنر و زیبایی نیست، اما باید گفت درک زیبایی، مراتب و لایه‌های گوناگونی دارد. تلاش ما بر این است تا به درجات بالاتری از درک هنر و به دنبال آن، درک زیبایی برسیم. قاعدتاً درک اصولی زیبایی، لذت‌بخش‌تر از درک عامیانه، گذرا و سطحی آن است. این توان یا قابلیت چگونه به وجود می‌آید؟

هر پدیده‌ای خصوصیات متفاوت و مختلف دارد؛ هر چه آگاهی ما از خصوصیات یا جنبه‌های مختلف پدیده‌ها بیشتر باشد، درک ما از آن موضوع یا پدیده، بیشتر خواهد بود. سفال نیز یکی از زمینه‌های هنری است که وسعت و تأثیر بالایی در زندگی مردمان مختلف دارد. ما چه در نقش یک هنرمند، چه در قالب یک سفالگر و چه به عنوان فردی عادی، تجربه لذت‌بردن از آثار سفالی را داریم و عموماً در پی تجربه دوباره یا چندباره آن هستیم. آگاهی از خصوصیات مختلف سفال و سفالگری، امکان درکی بالا از زیبایی را فراهم می‌سازد. در این صورت یک قطعه سفال، چنان جذاب و زیبا خواهد شد که کمتر اثر هنری و صنایع‌دستی، به پای آن می‌رسد. این مطالب به دنبال آن است تا زمینه و گستره دید و آگاهی هر سه گروه مرتبط یعنی هنرمندان، سفالگران و مخاطبان را افزایش داده و دریچه‌ای تازه در این فضا باز کند.

یکی از مهم‌ترین این خصوصیات، ساختار یا شکل سفال است که اصطلاحاً به آن بدنه گفته می‌شود. لعاب نیز از جمله مهم‌ترین خصوصیات است که از نظر هنری و زیبایی‌شناختی، شایان توجه بسیار است. خصوصیتی مانند رنگ، بافت و تزئین نیز، در ادامه مطالب بررسی شده است. موضوع کاربرد اگر چه خارج از دسته‌بندی فوق است اما با توجه به ارتباط آن با خصوصیات اشاره شده، در همین گروه بررسی شده است.

شایان ذکر است که در بحث ما، موضوع زیبایی‌شناسی از منظر هنر اسلامی مطرح شده است که مهم‌ترین دلیل آن، تأثیر جهان‌بینی اسلامی در دوره‌ای طولانی و مهم از تاریخ ایران است. بر اساس آنچه در فلسفه هنر اسلامی و مبادی زیبایی‌شناسی آن مطرح می‌شود، "وحدت" نقشی بزرگ و تأثیرگذار در هنر و صنعت دارد، لذا از

میان انواع کیفیت‌ها یا عوامل بصری در هنر، بیش از موارد دیگر به این عامل توجه شده‌است. با این حال به موارد مختلف دیگری نیز که در حیطه مبانی هنرهای تجسمی نقشی اساسی دارند، به صورتی گذرا و نمونه‌وار، اشاره شده است تا ضمن آشنایی با آنها، الگوهایی در بررسی زیبایی‌شناسانه سفال، ارائه شود.

۱-۲ اهداف

بحث زیبایی‌شناسی در شاخه‌هایی از هنر، سابقه‌ای طولانی دارد، این مبحث در معماری، مجسمه‌سازی، نقاشی و حتی هنرهای جدید مانند عکاسی و سینما به نحو شایسته‌ای مورد توجه و بررسی قرار گرفته است؛ اما در هنری مانند سفالگری یا حتی مجموعه صنایع دستی، آنچنان که باید مورد توجه نبوده یا این که پرداختن به آن، کامل و همه‌جانبه نبوده است. نخستین هدف از این مطالب، ورود به این زمینه مهم اما ناشناخته است. چنانچه پیش از این گفته شد، فارغ از بحث‌های فلسفی در حیطه هنر و زیبایی‌شناسی، اگر بپذیریم که یک اثر هنری حامل زیبایی است و هدف از آفرینش آن، پدیدآوردن ارزشی در مدار مورد توافق عمومی درباره زیبایی است، آنگاه هدف دیگری از این نوشته نیز مشخص می‌شود.

اشاره شد که مبحث زیبایی‌شناسی چه در کلیت آن یعنی فلسفه هنر و چه در حوزه خاص آن یعنی هنر اسلامی-ایرانی و چه در زمینه محدود آن یعنی سفالگری، موضوعی جدید است. مبانی و اصول آن هنوز کاملاً مشخص نشده و مرزهای آن، آشکار نیست و موارد مهم و کلیدی بسیاری از آن، ناشناخته مانده‌اند. بنابراین باید با نگاهی به ضرورت‌ها، در پی هدف اصلی و اهداف فرعی در این زمینه بود تا نتیجه کافی حاصل شود. با در نظر گرفتن این موارد و بدون اولویت‌بندی، به این اهداف اشاره می‌شود:

- بیان اصول و معیارهایی در زیبایی‌شناسی سفال
- آشنایی با سفال و خصوصیات گوناگون آن
- کسب تجربه در زمینه بررسی و نقد و تحلیل آثار سفالی با استفاده از معیارهای هنری تدوین شده در مبانی هنرهای تجسمی
- آشنایی با سبک‌های مختلف و خصوصیات مربوط به فرم، رنگ و نقش در سفالگری

- تقویت قدرت درک و شناخت ویژگی‌های سفال
- تأکید و بازنمایی جنبه‌های ارزشمند از آثار مختلف سفالی
- ارائه الگویی کاربردی در خصوص نقد و ارزش‌گذاری آثار سفالی

۱-۳ نقش و اهمیت

هنر سفالگری، قدمت بسیاری دارد. وسعت و تنوع این هنر تا آن حد بالاست که در تمامی نقاط زمین، نشانه‌هایی از این هنر وجود دارد. در واقع این هنر را باید یکی از شایع‌ترین و آشناترین هنرها دانست که گروه‌های مختلف افراد چه در جوامع ابتدایی و چه مدرن، به نوعی با آن سر و کار دارند. بدون شک، جاذبه و لذت برخورد و لمس سفال و حتی ماده اولیه آن یعنی گل سفالگری، برای افراد مختلف، به شکل تجربه‌ای دل‌پذیر درمی‌آید و حسی شیرین در ذهن و خاطر بر جا می‌گذارد. سفالگری ترکیبی از چند خصوصیت آشنا و ملموس است؛ "سفالگری ساده‌ترین و در عین حال دشوارترین هنرهاست. ساده‌ترین از آن جهت که قدیمی‌ترین هنرهاست؛ و دشوارترین از آن جهت که انتزاعی‌ترین هنرهاست.

از لحاظ تاریخی، سفالگری در زمره قدیمی‌ترین هنرها قرار دارد. نمی‌توان به صراحت چیزی درباره نقطه آغاز یا روند تغییرات بیان کرد اما احتمالاً نخستین ظرف‌ها را انسان از گل خامی ساخته است که به سهولت و در سطح زمین در دسترس او بوده است. پیش از آنکه انسان صاحب خط و سواد شده باشد، این هنر را داشته است، و ظرف‌هایی که در آن زمان ساخته شده‌اند هنوز هم با قوت بیان خود ما را تحت‌تأثیر قرار می‌دهند. وقتی که آتش کشف شد و انسان آموخت که ظرف‌های خود را سخت و بادوام بسازد، و وقتی که چرخ اختراع شد و سفالگر توانست وزن (ریتم) و حرکت فرارونده را به تصویری که از صورت داشت، علاوه کند، آن وقت همه ضروریات سفالگری که از انتزاعی‌ترین هنرهاست فراهم شد. این هنر از آغاز ساده خود یک تکامل طولانی را طی کرد" (رید، ۱۳۷۹: ۲۳). به وسعت سفالگری و فراگیر بودن آن در تمام نقاط زمین و جوامع اشاره شد. اگرچه از نظر فرم و تکنیک یا مواد و ابزار و روش کار، تفاوت‌های بسیاری در سفالگری این مناطق دیده می‌شود اما روح حاکم بر هر کدام و حتی روند این تغییرات نیز خود بخش مهمی از ماهیت سفال و سفالگری

محسوب می‌شود. موضوع بحث، ارزش‌گذاری یا تأکید بر کمال یا نقص سفال در یک منطقه یا مقطع تاریخی نیست. "کامل‌ترین نمونه‌های سفالگری که در هنر یونان و چین دیده می‌شوند، در سرزمین‌های دیگر هم نظایری دارند. در پرو و مکزیک، در انگلستان و اسپانیای قرون وسطی، در ایتالیای عصر رنسانس، در آلمان قرن هجدهم - در حقیقت هنر سفالگری به قدری اساسی است و به قدری با نیازهای نخستین تمدن بستگی دارد، که روح قومی ناگزیر در آن تجلی می‌کند. هنر هر سرزمینی، و حد حساسیت هر قومی را با هنر سفالگری آن می‌توان سنجید. این مقیاس، مقیاس کاملاً مطمئنی است. سفالگری هنر خالص است. هنری است که از قید هرگونه غرض تقلیدکردن آزاد است. پیکرسازی، که سفالگری بیش از هر چیزی به آن مربوط است، از ابتدا غرض تقلیدی داشته است، و شاید به همان اندازه که چنین غرضی داشته کمتر از سفالگری تجلی آزادانه اراده معطوف به صورت بوده است. سفالگری انتزاعی‌ترین جوهر هنرهای تجسمی است (همان: ۲۳ و ۲۴).

اهمیت دیگر سفال به واسطه تنوع زمینه‌های هنری آن است. انواع محصولات کاربردی و تزئینی در اشکال مختلف و سبک‌های متفاوت، نشان‌دهنده قابلیت بالای هنری و فنی سفالگری است. در روزگار گذشته، بخش وسیعی از نیازهای زندگی روزمره افراد، به مدد محصولات سفالی برآورده می‌شد. این نیاز وسیع و تنوع محصولات برای پاسخگویی به آن، باعث ایجاد شیوه‌های کار فنی و هنری مختلفی شده است.

دستیابی به مهارت‌های مختلف، تکنیک‌ها و ابزار کار در زمینه سفال، از یک طرف نشان‌دهنده وضعیت کلی تمدن در آن جامعه بوده و از سوی دیگر عامل و محرک بزرگی برای انسان‌ها در جهت رشد و پیشرفت محسوب می‌شود. با توجه به نقش و جایگاه این هنر - صنعت، بدیهی است که جوامع انسانی دوران گذشته، سعی بسیاری در رشد این موضوع داشته و به آن بهای فراوانی داده‌اند. در روزگار کنونی نیز شکل پیشرفته‌ای از این هنر - صنعت در قالب صنایع بزرگ کاشی، مواد و محصولات سرامیکی، محصولات سرویس‌های بهداشتی و ... درآمده است که حجم وسیع تولیدات و تنوع آنها نشان‌دهنده اهمیت آن در قالبی جدید و مدرن است.

۴-۱ سیر تاریخی سفال و سفالگری

اگر چه موضوع بحث ما ارتباط مستقیمی با تاریخ هنر یا باستان‌شناسی ندارد اما نگاهی گذرا به این موضوع، الزامی و مفید است.

اصولاً هدف از علم باستان‌شناسی، شناخت گذشته بشر بر اساس مواد فرهنگی برجای مانده از آنان است. از این جهت، باستان‌شناسی زیربنای تاریخ در شکل علمی و قابل استناد آن است. با بررسی آثار باقیمانده می‌توان درباره اقتصاد، معیشت، مذهب، آداب و رسوم، سرگذشت و بسیاری موارد دیگر، به نتایجی رسید. این کار به روش‌های مختلفی انجام می‌شود که یکی از مهم‌ترین روش‌ها، بررسی سفال است. به طور کلی، بررسی علمی سفال‌های مربوط به هر دوره، یکی از راه‌های مهم شناخت دوره استقرار در هر محوطه باستانی است، تا حدی که به سفال، عنوان الفبای باستان‌شناسی داده‌اند و برخی از صاحب‌نظران، سفال‌های منقوش را، نخستین کتاب در تمدن انسانی می‌دانند. در بررسی سفال، با استفاده از فنون و علوم مختلف، به تجزیه و تحلیل مواد، روش‌های ساخت، ابزار و وسایل، فناوری، شکل و فرم و نقش و تزئین، کاربرد و موضوعات دیگر توجه می‌شود و یافته‌های هر مورد، زنجیره علم و دانش ما از دوره مربوط به ساخت آن یا استفاده از آن سفال را به هم پیوند می‌دهد. به این ترتیب آشکار می‌شود که بررسی روند تکاملی سفالگری نیز اهمیت و ارزش بالایی دارد.

کشفیات باستان‌شناسی نشان می‌دهد که نخستین سفال‌ها در دوره نوسنگی ساخته شدند. انسان در این دوره "احتمالاً با اندودکردن بدنه خارجی سبدها و قرارگرفتن آنها در کنار آتش، به طور اتفاقی به شناخت ظروف گلی و مزایای آن دست یافت" (توحیدی، ۱۳۷۹: ۵). این دستاورد در کنار پیشرفت‌هایی در زمینه‌های مختلف معیشتی و رشد کشاورزی و دامداری و تکامل معماری، زندگی بشر را متحول کرد. سفال‌های این دوره با عنوان پیش/از تاریخ نیز شناخته می‌شوند. این سفال‌ها عموماً دست‌ساز، ساده و ابتدایی هستند، نقوش ساده آنها بیشتر هندسی و خطی است و تنوع فرمی کمی دارند.

یکی دیگر از دستاوردهای این دوره، سفال خاکستری است. تأکید بر نام رنگ خاکستری برای این نوع از سفال، به خاطر رنگ خاص بدنه آن است که به طور وسیع در این دوره شایع شد. پختن سفال در کوره و آگاهی از رمز و راز تأثیر آتش و حرارت

۹ آشنایی با مبادی زیبایی‌شناسی سفال

بر سفال، دستاوردی بود که بیش از هر چیز در ظاهر و رنگ سفال آشکار شد. خاکستری‌شدن رنگ بدنه در کوره، به احتمال زیاد، در آغاز نتیجه ناآگاهی و عدم تسلط بر شرایط کوره بوده است، اما در ادامه به روشی فنی و مناسب در تولید، بدل شد. در ادامه کار، دقت، مهارت و تنوع بیشتری در ساخت و تزئین و فرم و نقش مشاهده می‌شود. سیر تمدن و تاریخ زندگی بشر از کوچ‌نشینی تا سکونت در نقاط پراکنده و روستاهای کوچک، جریانی کند داشت که سفالگری در پایان این دوره با آن همراه شد.

آغاز شهرنشینی، همراه با تحولاتی از جمله پیدایش حکومت، اختراع خط، رشد جمعیت، تحول در معماری و تخصصی‌شدن شغل‌ها و حرفه‌ها بود. تخصصی‌شدن حرفه‌ها، به این معناست که در هر رشته‌ای، عده‌ای تمام وقت فعالیت خویش را صرف انجام کاری خاص می‌کردند و آن را با مهارت قابل‌قبولی انجام می‌دادند. سفالگری نیز یکی از این مشاغل به حساب می‌آمد. با توجه به این که ساخت سفال‌های متنوع از عهده همه افراد بر نمی‌آمد، کسانی که تبحر لازم را در ساخت سفال داشتند، وظیفه تولید آن را به عهده گرفتند و از این راه امرار معاش کردند. این امر باعث تخصصی‌ترشدن کار سفالگری و رشد قابل توجه آن شد. با ورود به دوران تاریخی، تحولات گسترده‌ای در روند زندگی بشر رخ داد، به هر حال بشر، تجربه قرن‌ها ساختن سفال را به همراه داشت و طبیعی بود که توانایی خلق شاهکارهای هنری را در زمینه سفالگری داشته باشد. البته در این دوران، بشر فلز را نیز شناخته و به فن ذوب آن نیز دست یافته بود. خصوصیات قابل توجه فلزات، این ماده را به کانون توجه بشری تبدیل ساخت و رشد و توسعه وسیعی در فن و هنر پدید ساخت. با آنکه سفال، جایگاه پیشین خود را از دست داد اما همچنان به خاطر آسانی تولید، در دسترس بودن مواد اولیه و سهولت نقش‌پردازی و تزئین، مورد توجه و استفاده بود و این امر تا روزگار کنونی و به اشکال مختلف ادامه یافته و هیچگاه قطع نشده است. در این دوره و در ادامه روند تکامل تدریجی، انسان نیز به قابلیت خود در ساخت انواع ظروف سفالی ساده و منقوش افزود. تنوع در فرم و تزئین و کاربرد، نتیجه قرن‌ها تجربه و ضرورت تولید سفال بود.

سیر تاریخ سفال در بسیاری از نقاط زمین مشابه و یکسان بوده و فراز و فرودهای آن در طی دوره‌های زمانی بزرگ رخ داده است. در ایران نیز این روند آرام و کند، آشکارا دیده می‌شود. دوره‌های درخشان سفال ایران مربوط به اقوام قدیمی پیش از حکومت‌های بزرگ را عموماً با سفال‌های سیلک، مارلیک، و شوش می‌شناسیم. این حوزه شامل بخش‌های وسیعی از ایران می‌شود که آثار برجسته‌ای هم از نظر فرم و هم از نظر تزئینات دارد. چنانچه گفتیم رشد هنر-صنعت سفال، در بسیاری از دوره‌های تاریخی، کند بوده است و این کندی در دوران حکومت‌های بزرگ پیش از اسلام، مشخص‌تر است.

با ظهور اسلام و در طی چند قرن ابتدایی دوره اسلامی، تحولی قابل توجه در کیفیت و ارزش سفال رخ داد. با حکم دینی و تأکید بر ساده‌زیستی، توجه به سفال در سرزمین‌های اسلامی و نیز ایران، دو چندان شد؛ این امر تحت‌تأثیر مستقیم ممنوعیت استفاده از ظروف طلایی و نقره‌ای بود که باعث شد هنرمندان سفالگر، تمام تلاش خود را برای ساخت ظروف سفالی به کار برند. در قرون اولیه ظهور اسلام، تزئینات و نقش‌پردازی روی سفال بسیار محدود بود یا اصلاً وجود نداشت و دلیل اصلی این امر، رعایت شدید احکام اسلامی در خصوص منع نقاشی و نقش‌پردازی بود. اما از قرن سوم هجری به بعد و با رشد حکومت‌های محلی و ضعف تدریجی خلفا و کاهش نفوذ و تأثیر آنها بر بلاد اطراف و از جمله ایران، شاهد تغییراتی در شکل و موضوع و مضمون هنرها و در پی آن، تجدید حیات هنری هستیم. این تحول و تغییر، از نظر شکل و فرم و نقش، ترکیبی از فرهنگ گذشته و میراث فرهنگی و هنری پیشین هر منطقه با خواسته‌ها و ضرورت‌ها و دستاوردهای جدید است. به تدریج، انواع ظروف سفالین با طرح‌های متنوع و تزئینات گوناگون و نیز لعاب‌های تازه و جذاب ساخته شد و این هنر-صنعت، وارد دوران جدیدی شد.

در دوران اسلامی، سبک‌های مختلفی از سفال در ایران به وجود آمد که بخش بزرگی از آن به واسطه آشنایی با سفال چین و تأثیرپذیری از فن و هنر آن بود. این موضوع، به ظهور سبک تازه‌ای منجر شد که دوام و شیوع بسیاری داشت. این روند در چند قرن اخیر، از رشد و نوآوری دور شده و تلاش‌های سفالگران هنرمند نیز در میان انبوهی از مسائل و مشکلات ناشناخته مانده است.

۱-۵ سیر اجتماعی سفالگری

در مبحث قبل، اشاره‌ای به تاریخ و سیر تکاملی سفال شد؛ در اینجا این موضوع را از منظری دیگر بررسی می‌کنیم.

یکجانشینی، ایجاب می‌کرد که انسان، ابزار و وسایلی متناسب با شیوه جدید زندگی ابداع کند تا نیازهای روزمره خود را به کمک آنها مرتفع سازد. در زندگی یکجانشینی که همزمان با دوران تولید غذا بود، ظرف ذخیره مواد غذایی، نقش و کاربرد بالایی داشت. بیشترین ظروف در این دوره با استفاده از ماده اولیه خاک یا گل درست می‌شد که در تمامی نقاط زمین، فراوان و ارزان بود.

ظرف گلی بر اثر حرارت به ماده‌ای سخت، باثبات و مقاوم تبدیل می‌شود که علاوه بر استفاده برای ذخیره، کاربردهای دیگری از جمله جابه‌جایی، پخت و پز، فراوری و تبدیل مواد نیز داشته و به شکلی مستمر و روزمره، مورد استفاده قرار می‌گیرد. تولید انبوه سفال به دلیل سادگی تولید، گسترش استفاده از آن در زمینه‌های مختلف و البته خاصیت شکنندگی آن، اتفاق مهم بعدی در تاریخ سفال است. این موضوع گذشته از پیشرفت‌های تکنیکی و فنی، فرصت مناسبی برای هنرنمایی سفالگران فراهم ساخت و عرصه‌ای وسیع برای تجربیات تازه هنری و تزئینی و فرصتی مناسب برای بروز افکار و اعتقادات و تبادل فرهنگی میان اقوام و جوامع مختلف شد.

گفتیم که علیرغم ثبات برخی مفاهیم و خصوصیات سفال از دوران ابتدایی تا حال، برخی جنبه‌های آن تغییر کرده و روش‌ها و زمینه‌های کاری مختلفی برای این شیوه هنری ابداع شده است. در این میان گذر از سفال کاربردی به سفال تزئینی یا ترکیب کاربردی-تزئینی سفال، به رشد بخش بزرگی از هنر منجر شده است. البته با تمام این تغییرات یا عدم تغییرات، سفال، ارزش و نقش خود را در طول تاریخ حفظ کرده است و هنوز هم نقشی انکارناپذیر در زندگی ما، مخصوصاً در جنبه‌های ذوقی و احساسی دارد. در روزگار کنونی شاید سفال به مفهوم ظرفی کاربردی و بسیار ضروری برای زندگی نباشد اما نقش احساسی و زیبایی‌شناسانه آن همچنان مهم و مرتبه آن رفیع است. این جنبه از سفال و این اندازه عمق و سابقه و گسترده‌ی تاریخی و نفوذ در جوامع مختلف، باعث شده است تا در دوره معاصر، سفال و آثار سفالی، ماهیتی تاریخی، اصیل، باستانی، نوستالژیک و ریشه‌ای داشته باشد. یک قطعه سفال، حتی با

فرم و شکل مدرن، ذهنیتی تاریخی و ریشه‌دار برای بیننده ایجاد می‌کند. سفال، آیینی پر جلوه تاریخ هنر است که در متون هنری و نقدها و نظرات کلاسیک، به هیچ‌وجه به جایگاه شایسته خود نرسیده و از جنبه‌های زیبایی‌شناسانه مورد توجه واقعی قرار نگرفته است و شاید تنها از جنبه باستان‌شناسی است که مهم و ارزشمند تلقی می‌شود. درک ارزش این میراث پرسابقه تمدن بشری، درک جریان تاریخ است، و تلاش بشر و روند رشد هنر و صنعت جوامع انسانی را به خوبی نشان می‌دهد.

نتیجه‌گیری

سفال به عنوان یکی از شاخه‌های مهم صنایع‌دستی، ارزش و جایگاه نسبتاً رفیعی در ذهن و زندگی عموم مردم دارد. این جایگاه فراگیر است و مربوط به گروه یا طبقه خاصی نیست. شاید یکی از دلایل اینکه جنبه‌های مختلف سفال به طور علمی و دقیق مورد بررسی قرار نگرفته است، همین عمومیت آن باشد. هر اندازه تحقیقات تاریخی و باستان‌شناسی سفال، مفصل و متنوع است، به ندرت موضوع تحقیق و تحلیل از جنبه‌های دیگر و مخصوصاً زیبایی‌شناسی بوده است.

این نوع بررسی در کنار تحقیقات تاریخی، ضمن ثبت موارد اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، درکی تازه از ارزش‌ها و زیبایی‌های سفال ارائه خواهد کرد؛ و این امر بر اهمیت تجزیه و تحلیل سفال از منظر زیبایی‌شناسی تأکید دارد.

خودآزمایی

۱. از نظر هربرت رید، اختراع چرخ سفالگری، سفالگر را به تحقق کدام مورد نزدیک کرد؟

الف) ایجاد حس وحدت

ب) انتقال احساس درونی از تصور نسبت به حیات

ج) مشابه سازی و تقلید

د) اضافه کردن وزن (ریتم) و حرکت فرارونده کند

۲. کدام مورد، از خصوصیات عمومی سفالگری است؟

الف) تنوع فراوان و وسعت جهانی

ب) گسترش بیش از حد در برخی مناطق و ضعف در اکثر نقاط

- (ج) رشد و توسعه نامتوازن و گاه متفاوت و مخالف هم
(د) تشابه کامل از نظر تکنیک در وسعت جهانی
۳. کدام گزینه تأییدی بر این نکته است که سفالگری انتزاعی‌ترین جوهر هنرهای تجسمی است؟
- (الف) رنگی‌بودن آن
(ب) متقارن بودن فرم آن
(ج) غیرتقلیدی‌بودن آن
(د) تنوع بیش از حد فرم و بافت آن
۴. بر اساس کشفیات باستان‌شناسی، نخستین سفال‌ها در کدام دوره و همزمان با کدام تحول اجتماعی بوده است؟
- (الف) دوره نوسنگی - اختراع خط
(ب) دوره نوسنگی - رشد کشاورزی و دامداری و امور معیشتی
(ج) عصر آهن - ساخت نخستین روستاها و مهاجرت‌های بزرگ
(د) عصر آهن - ظهور دولت شهرهای پیشرفته
۵. در قرون اولیه ظهور اسلام، وضعیت تزئینات و نقش‌پردازی روی سفال به چه صورت بود؟
- (الف) بسیار محدود بود یا اصلاً وجود نداشت
(ب) بسیار متنوع و وسیع بود
(ج) در برخی مناطق از جمله نیشابور به اوج خود رسید
(د) حالت تقلیدی از تزئینات رومی داشت